

Türkçe Yazılmış En Eski İlk Tıp Metni Üzerine Bir Derleme

A Review of the Oldest Medical Text Written in Turkish

Ayşenur CERRAH CELAYİR,^a
İlhan GÜNAYDIN,^b
Barbel GÜNAYDIN^c

^aÇocuk Cerrahisi Kliniği,
Zeynep Kamil Kadın ve Çocuk Hastalıkları
Eğitim ve Araştırma Hastanesi, İstanbul
^bİç Hastalıkları AD,
Romatoloji BD,
Bozok Üniversitesi Tıp Fakültesi,
Yozgat, Türkiye
^cSerbest, Tübingen, Almanya

Geliş Tarihi/Received: 20.01.2011
Kabul Tarihi/Accepted: 23.06.2011

*Bu çalışma AC Celayir, İ Günaydın, B
Günaydın, K Eraslan tarafından
"Türkçe Yazılmış En Eski İlk Tıp Metni Üzerine
Bir Derleme" başlığı ile 28.Ulusal Çocuk Cerrahisi
Kongresi (22-25 Eylül 2010, Antalya)'nde poster
olarak sunulmuştur.*

Yazışma Adresi/Correspondence:
Ayşenur CERRAH CELAYİR
Zeynep Kamil Kadın ve Çocuk Hastalıkları
Eğitim ve Araştırma Hastanesi,
Çocuk Cerrahisi Kliniği, İstanbul,
TÜRKİYE/TURKEY
acelayir@ttmail.com

ÖZET Bu makalede Uygurlara ait en eski tıp metinlerinden olan Berlin Turfan Yazmaları Koleksiyonundaki metinler üzerine çalışma yaparak ilk dönemlerdeki yerel tedaviler üzerine bir fikir edinilmesi amaçlanmıştır. ilk olarak Ord. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat (G. R. Rachmati) tarafından müstakil olarak işlenmiş ve "Zur Heilkunde der Uiguren: Uygurların sağlığa kavuşturma bilgileri üzerine" başlığı ile ilk tıp metnini Almancaya tercüme ederek, açıklamalar ve kelime dizini ile birlikte yayımlanmıştır. Çalışmamızda bu metin esas alınarak, Uygurlardaki tıp metinleri üzerine yapılmış diğer makaleler incelenmiştir. Bu metin I.Turfan seferinde D a k y a n u s 'da bulunup Berlin Üniversitesindeki Turfan-buluntuları koleksiyonunda T I D 120 numara ile tasnif edilen ve bugüne kadar bilinen Uygur harfleriyle yazılmış tek tıp kitabıdır. Uygur tıbbına ait ilk yazılı örneklerden olan bu kitap, Çin geleneklerine uygun bir şekilde katlanmış, sarı renkte ve her iki tarafı yazılmış ince on çift sayfardan oluşmuştur. Bu sayfalar, üst taraflarındaki açık kısımlarından sarı-pembe renkli bir ipek ipele ciltlenmiştir. Onbirinci çift sayfanın sadece bir bölümü kalmıştır. Ciltleme için kullanılan ipten anlaşılacağı üzere kitabın son kısmında en az dört sayfa daha olmalıdır. Sayfaların büyüklüğü yaklaşık 14 x 18 cm'dir. Kitabın birinci ve sonuncu sayfaları ise ileri derece hasara uğramıştır. Makalenin Türkçe'ye çevrilmiş olması ve bu konuda yapılmış olan diğer çalışmaların ortaya konulması, okuyucuların Türkçe olarak yazılmış ilk yazılı tıbbi metinler konusunda fikir sahibi olmalarını sağlayacaktır, benzer çalışmalara ışık tutacaktır.

Anahtar Kelimeler: Makale, tıbbi; tıbbi kayıtlar; bölgesel tıbbi programlar

ABSTRACT The aim of this study was to investigate the most ancient medical texts of Uighurs in Berlin Turfan Collections, and thus to get more information about regional treatment methods in ancient times. The oldest medical texts of Uighurs were translated by Ord. Prof. Dr. Rhasid Rachmati Arat into German titled "Zur Heilkunde der Uiguren: To the healing arts of Uighurs". He published this translation with descriptions and keywords for the first time in 1930. Particularity this publication and also other related articles to healing arts of Uighurs were evaluated. This script, which is known the only medical book written in Uighur letters, was found in Dakyanus during the first Turfan voyage and is classified under the number "T I D 120" in Turfan Collections at the University of Berlin. This book is the first and only medical book written in Uighur to date. It consists of 10 double thin pages, yellow in color and folded according to Chinese tradition and written on both sides. The pages are tied from the top and open side with a pink-yellow colored silk string. Only a part of the 11th double page has remained. According to strings used for binding the book, there must have been at least 4 more pages. The size of the pages is approximately 14 x 18 cm. The first and the last page of the book have suffered severe damage. The translation of this article into Turkish and investigation other written subjects on this topic, will give the reader an idea about first ever written medical texts in Turkish and will shed light to similar studies.

Key Words: Manuscripts, medical; medical records; regional medical programs

Uygurlara ait en eski tıp metinleri Turfan seferleri esnasında elde edilmiştir. Berlin Üniversitesi Turfan yazmaları koleksiyonundaki bu tıp metinleri, ilk olarak Ord. Prof. Dr. Reşid Rahmeti Arat tarafından müstakil olarak işlenmiş ve yayımlanmıştır. R.R.Arat 1930 yılında, Berlin’de “Zur Heilkunde der Uiguren: Uygurların sağlığa kavuşturma bilgileri üzerine” başlıklı Uygurca yazılmış bu ilk tıp metnini Almancaya tercüme ederek, açıklamalar ve kelime dizini ile birlikte yayımlamıştır.¹ Bu metin I.Turfan seferinde Dakyanus’da bulunup Berlin Üniversitesindeki Turfan-Buluntuları koleksiyonunda T I D 120 numara ile tasnif edilen ve bu güne kadar bilinen Uygur harfleriyle yazılmış tek tıp kitabıdır.

Uygur tıbbına ait ilk yazılı örneklerden olan bu kitap, Çin geleneklerine uygun bir şekilde katlanmış, sarı renkte ve her iki tarafı yazılmış ince on çift sayfaldan oluşmuştur ve bu sayfalar, üst taraflarındaki açık kısımlarından sarı-pembe renkli bir ipek ipele ciltlenmişlerdir. Onbirinci çift sayfanın sadece bir bölümü kalmıştır, yaprağın ikinci bölümü yoktur. Ciltleme için kullanılan ipten anlaşılacağı üzere kitabın son kısmında en az dört sayfa daha olmalıdır. Sayfaların büyüklüğü yaklaşık 14 x 18cm’dir. Kitabın birinci ve sonuncu sayfaları ileri derece hasara uğramıştır.

Noktalama işaretlerine çoğunlukla *n* harfinde kullanılmak üzere az miktarda yer verilmiştir. Sadece iki kez *q* harfi ve bir kez de *y* harfi *ayız* de olduğu gibi nokta ile işaretlenmiştir. Kelime başlarındaki *s* ve *q* harfleri arasındaki fark, *q* harfinin sağa doğru daha eğik yazılması şeklinde belirgin hale getirilmiştir. *S* ve *š* harfleri arasında herhangi bir fark yapılmamıştır. İki ünlü arasında bulunan *t* harfi yerine, genellikle *d* ve *z* harfi yerine de *s* harfi kullanılmıştır; aynı zamanda *s* yerine *z* gibi tersi de kullanılmıştır, örneğin derisi anlamındaki *tāriz-in* yerine *tāri-sin* gibi. *A*’nın *ä* yerine ve *u*’nun *ü* yerine kullanıldıkları yerler, yazılımda harfin altında iki nokta ile gösterilmişlerdir: *a = ä*, *u = ü* gibi. Ayrıca bu yazılı metinlerde çok sık rastlanmayan bir özellik daha dikkat çekicidir: metatez (harf takdim ve tehiri; yani yer değişimi). Örneğin *qudir* yerine *qurit*; *tānil* yerine *tālin*, yoğurt anlamındaki *yoryut* yerine *yoyurt* kullanılmıştır.

Ür- yerine Yür- hecesinde, lehçesel bir özellik olabilir, aynı şey ince anlamındaki *yinckä* ve *inckä* için de geçerlidir. Dikkate değer bir diğer konu da eskiden kullanılan *d* harfinin, *ädgü*, *udiyu*, *ud*, *adaqm*, *adyir*, *qod*, ve *tidil* gibi bazı kelimelerde bulunmasıdır.

Cümle sonu bir haç işaretiyle bitirilmektedir veya çoğu kez kullanılmamaktadır. Yeni bir reçeteye başlandığında, ara sıra, kötü yazılmış 6’ya benzeyen bir işaret kullanılmıştır.

Bu el yazısının içeriğini, daha sonraki dönemdekiler ile kısa bir şekilde karşılaştırdığımızda, aşağıda özetlendiği üzere üç nokta tipik olarak karşımıza çıkmaktadır: 1. Asıl Türk Halk Tıbbı, 2. Doğunun etkisi, 3. Batının etkisi.

Hayatın içinden gelen ve binlerce yılda oluşmuş deneyime dayanan Türk Halk Tıbbı günümüzde kısmen de olsa halen yaşamaktadır. Coğrafi ve tarihi şartların doğal sonucu olarak Türk Halk Tıbbı komşularından etkilenmiştir. Her oymakla ilgili olan bilgileri bir araya getirerek, bu şekilde tüm Türk Halk Tıbbını kapsayan bilgiler bir araya toplanabilirse, çok ilginç sonuçlar elde edilebilir. Halk tıbbının da ait olduğu, halk edebiyatı ve gelenekler gibi, toplumları bir arada tutucu özellikleri oluşturan bu değerler, belki de halen tam olarak aydınlığa kavuşmamış olan eski çağlarda Türk boyları arasındaki ilişkiler konusunda daha açıklayıcı bilgilere ulaşmamızı sağlayacaktır. Çünkü tam olarak burada, toplumu oluşturan öğelerin analizi gayet iyi bir şekilde yapılabilecektir. Yaşam şekilleri, coğrafi, vegetatif-zoolojik sınırlar ve doğudan veya batıdan alınan yabancı kelimeler burada önemli derecede etkili olmuş olabilirler.

Zaman ve mekan uzaklığına rağmen, Uygurların ve batıdaki Türklerin hastalıkları benzer şekilde tedavi etmeleri konusunda bazı örnekleri özetlenmektedir ki bunlar her iki toplumun aynı kökten geldiği konusunda önemli ip uçları vermektedir. Uzmanların bu konuya tam olarak eğilmeleri ile giderek daha geniş sonuçlara ulaşılabilecektir.

Anadoludaki daha sonraki yıllara ait Türk yazıtlarında bu meyanda şunlar önerilmektedir:

■ Nezleye karşı: kaynatılmış soğan, hardal tohumu ve bal (karşılaştır Z.144),

■ Göz hastalıklarına karşı: koyun safrası ve bal; keçi safrası; horoz safrası (karşılaştır ZZ.85.89.155),

■ Kulak hastalıklarına karşı: geyik safrası; siyah bir öküz safrası ve sarmısak; teke, kedi, koyun ve güvercin safrası ile bal ya da sarmısak (karşılaştır Z.56),

■ Meme şişmesine karşı: kaynatılmış ayva ve bal; bezelye çiçeği tozu ve bal; arpa unu ve cedvar kökü tozu (kafur kokulu ve zencefil cinsinden uyusukluğu giderici bir kök (karşılaştır Z.119),

■ Yüz felcine karşı: kunduz hayası -yapılan karışımına eklenmek üzere (karşılaştır Z.124),

■ Doğumda ve düşüklerde yılan derisi adı çok sık geçen bir ilaç olarak anılmaktadır (karşılaştır Z.109); tütsülenmiş ya da yakılarak kül haline getirilmiş insan saç; kedi yada güvercin dışkısı ve kurutulmuş at gübresi (karşılaştır Z.116).

■ Diğer taraftan siğillerin tedavisindeki benzerlik çok daha ilginçtir: “*Bir dürlü dahi ai äski-sindä aya qarşi işâyä, ol sidüki sigilä dürtä, sigil gidä*”. Eski ayda aya karşı bakarak işenecek ve idrar siğiller üzerine sürülecek, siğil kaybolacaktır“ anlamındadır (Diez A. FOL. 59, S. 203b). Aynı şekilde başka bir ilaç şöyle önerilmektedir: “*Eski ayda girdap suyunun köpüğü siğil üzerine sürülmelidir*” (karşılaştır Z.73).

Bu kitabı Uygurca’dan Almanca’ya çeviren Prof. Reşit Rahmeti Arat’a, hocası Prof. W.BANG kitabın hazırlanmasında ve özellikle alıntı kelimelerin identifikasyonunda Prof. SIEGLING yardımcı olmuşlardır.

KİTAPTA TEDAVİ EDİLEN HASTALIKLARIN LİSTESİ

Baş ağrıları 93. 158. 160.

Baş kepeği 54.

Göz hastalıkları: göz dumanı (bulanıklık), göz yaşarması (soğuk ve sıcak); göz kası felci, körlük, gece körlüğü, kurtgözü, *lan*-hastalık 24. 33. 51. 59. 65. 85. 87. 124. 155. 156.

Kulak hastalığı 56.

Burun hastalıkları: Burun ülseri, burun kanaması, nezle 126. 129. 141. 144. 181.

Ağız hastalıkları: Ağız iltihapları, ağız kas felci 124. 177.

Diş hastalıkları: Diş ağrıları, diş çürümesi 40. 70. 97. 134. 135.

Boyun ağrıları: Ağrılar ve ülser 12. 13. 187.

Ses kaybı 146.

Nefes alma problemleri: Nefes darlığı, sıkıntı, darlık, boyun ülseri problemi sonucu 12. 60. 141. 162. 164. 184.

Kalp hastalığı 1. 3. 5.

Meme hastalığı 186.

Yan ağrıları 39.

Karın ağrısı 16. 20.

İdrar torbası hastalığı 37. 83. 95. 128. 165. 190.

Kolik ağrıları 44.

Ateş 102.

Ayak hastalığı 137.

Deri hastalıkları: Ülseler, kabuk, siğil, lepra, *makivia* 30. 42. 48. 68. 73. 81. 168. 174. 176.

Çıkıklar, incinmeler 181.

Koltuk altı kötü kokusu 28.

Huzursuzluk 13.

Kudurma, hiddet hastalığı 55. 63. 79.

Alkol etkisine karşı 53.

Çocuk hastalığı: Kilo kaybı 103.

Kadın hastalıkları: Düşük, doğum, meme iltihabı, memenin yeteri kadar çalışmaması, dış genital organların hastalığı 21. 61. 105. 107. 108. 110. 115. 119. 121. 140.

Potens (iktidar) 75.

Siding 71.

TERCÜME

...eğer ... *tam* ... soğutulmuş et suyu içilirse, kalp hastalıklarına nefes darlığına, ishale, kabızlığa ve uzun süren ateşe iyi gelir. [3] Kalp hastalıklarına ve nefes darlığına karşı toz: Eğer nar taneleri, kaya tu-

zu, kaynatılmış kiriş ve *sirıçakan* aynı ölçüde toz haline getirilirse ve et suyu [5] ile içilirse kalp hastalıklarına ve nefes darlığına iyi gelir. [6] At kasını tozu: kakule 1 Bqr., tarçın 2 Bqr., at kasını 3 Bqr., biber 4 Bqr., uzun biber 5 Bqr. ve [8] kaynatılmış kiriş 6 Bqr. Bunlardan bir toz yapılır ise ve bu tozdan bir ölçek ve 6 ölçek şeker karıştırılır ise ve her seferinde 2 Bqr. [10] et suyu ile içilirse herkesin

[12] ...boyun geniz, gırtlak hastalıkları, nefes darlığı... sıkıntı, huzursuzluk ve diğer rüzgârdan kaynaklanan tüm hastalıklar [14] iyileşir. Önce kakula tozu: *sükârlâk*, [15] kakula her biri 3 Bqr., uzun biber 1 Bqr., kimyon ve kırkboğum. [16] Karın ağrısına karşı ilaç: Eğer 2 kemikli teke eti 1 Bqr. şarap ve 1 Bqr. su ile kaynatılır ve su soğuduktan sonra içilirse karın ağrıları geçer. Ayrıca 4 Bqr. çöreotu [19] *bulung=köse badman* ve erimiş *qudunmuq* ile aç karnına içilip ve üzerine uyunursa karın ağrılarına iyi gelir. [21] Bir kadın düşük yapmak istiyorsa, köpek sütü içmeli, bu şekilde cenin süratle [22] dışarı atılır. Eğer *cenin* dışarı atılmasa, o zaman [23] kadının uylukları arasına dış genital organlara tütsülenmiş havuç tohumları konursa cenin hemen dışarı atılır.

Göz hastalıklarına karşı ilaç: İnsan, domuz, keçi [25] yada tavşan safrasından herhangi biri alınır (bu dördünden hangisi bulunursa), ayrıca *kara qaç* ağacının kabuğu yakılır, külleri safrası sıvısı ile karıştırılıp yoğurulur ve göze sürülür, bu hemen iyileşme sağlar. [28] Eğer birinin koltuk altı çok kokuyorsa bir akciğer alıp doğramalı ve bunu üç gün süreyle koltuk altına ovuşturmalı, bu şekilde kötü koku giderilir. [30] Eğer birinde beş on yıllık iyileşmeyen bir yara var ise, üzerine insan eti sürmeli, yara hemen iyileşir. Eğer iyileşmiyorsa, siyah un ile kaya tuzu yağurulmalı ve üzerine sürülmeli, hemen iyileşir.

[33] Eğer birinde gece körlüğü var ise, siyah keçinin *ögsüz* karaciğerine uzun biber serpiştirilir ve bu ateşe gömülür, daha sonra oluşan köpük göze sürülür ise, o kişi akşam olunca iyi görür. [37] Eğer kadında idrar tutukluğu var ise, bir erik kabuğu alınır ve idrar yollarına sokulur ve hemen idrar gelmeye başlar. Eğer birinde yan ağrıları var ise,

güvercin dışkısını, siyah un ile kaynatmalı ve bunu üç gün süreyle akşamları ağrıyan yere sürmeli, ağrılar kaybolacaktır.

[42] Patlamayan çibana karşı (ilaç): İnek yada koyun boynuzu iyice ezildikten sonra üzerine sürülür, çiban hemen patlar ve iyileşir. [44] Eğer birinde karın sancıları var ve geçmiyorsa, sarmısak kabukları ve kökleri yoğurt ile karıştırılır ve içilir, sancılar geçecektir. [46] Diş ağrılarına karşı (ilaç): Üç yaşındaki siyah bir öküzün dışkısı kaynatılır ve ağrıyan yer üzerine konursa, ağrılar kaybolur. [48] Eğer birinde lepra varsa yıldız anasonu doğranır ve parçaları birbirine sürülür, oluşan sıvı lepralı bölgelere sürülür, böylece lepra iyileşecektir. [50] Eğer çil keklik safrası aynı miktarda şeker ile karıştırılır ve bu göze sürülür ise, görmeyen göz görmeye başlar ve iyileşir. [52] Eğer çil keklik safrası elenir, kurutulur ve şarap ya da bira ile karıştırılır ise ve daha sonra, bir o kadar şarap ya da bira içilirse, sarhoş olunmaz, sarhoşluğu engeller. [54] Eğer kafa derisi, deve idrarı ile oğuşturulur ise kafada bulunan kepek ve sedef yok olur. [55] Eğer birine kuduz bularsa, geyik boynuzları iyice ezilmeli ve suyla karıştırılarak içilmelidir, bu şekilde kuduz bertaraf edilir. [56] Eğer kulak kirli ise, siyah bir farenin safrası kulağa damlatılır, bu şekilde kulak açılır. [57] Başka bir ilaç: Ölmüş bir kedinin (?) yağı eritildikten sonra kulağa sürülür, bu şekilde açılır. [58] Eğer insan safrası alınır ve kurt gözü (?) üzerine sürülürse, bu şekilde açılır. [60] Eğer bir deve akciğeri kurutulur, öğütülür ve elekten geçirildikten sonra nefes darlıklarında [61] içilirse iyileşme sağlar. Eğer bir kadının rahminde bir çocuk ölürse, ona 1 *Str.* köpek sütü verdiği zaman, ölü çocuk dışarı atılır. [63] Kuduz bir köpeğin ısırıldığı bir insana karşı (ilaç): Çil keklik beyni yenilirse iyileşme olur. (Ayrıca) üç gün süreyle aç karnına, her defasında ona 1 *Çan* bezir yağı içirilmeli, bu şekilde iyileşecektir. [65] Eğer göz sisli (puslu) görüyorsa ve aşırı göz yaşarması var ise, bezir yağı sürülmeli, bu şekilde iyileşme olacaktır. [66] Bir insanda hiç durmadan *kir* akıyorsa, safran, darı unu ve misk, amber çiçeği, yayla çiçeği şarap ile karıştırılır ve içilir, iyileşme olur. [68] Eğer vücutta küçük çibanlar oluşuyorsa, tavuk yumurtası safra ile karıştırılır ve üzerlerine sürülür, iyileşme olur.

[70] Diş çürümelerine karşı şarap sirkesi ağza alınmalı ve ağız çalkalanmalı ve daha sonra içilmeli, iyileşme olacaktır. [71] *Sidingden* yakınan birine deve eti ve arpa bulgurundan püre hazırlayıp içirilirse, iyileşme olacaktır. [73] Birinin vücudunda bir siğil belirir ise, ikinci yeni ay gününde aya bakarken yere işerse ve oluşan çamuru siğil üzerine sürerse iyileşme olur. [75] Eğer bir erkek cinsel yaşamda güçlü (iktidarlı) olmak istiyorsa, bir erkek atın kirişini (tendonunu) küçük parçalara bölmeli, doğramalı ve gölgede kurutmalı, daha sonra öğütmeli ve kalburdan geçirmeli ve inek tereyağı ve kurt safrası ile karıştırıp, mahrem bölgelerine sürmeli, bu şekilde erkekliği mükemmel olacaktır.

[79] Bir kurdun dili ve kemikleri kurutulup, kuduz bir köpek tarafından ısırılan bir insanın başına sürülürse iyileşecektir. [81] Birinde kötü huylu bir yara oluşursa, nişadır tuzu peynir ile karıştırılıp üzerine sürülür, iyileşme olacaktır. [83] Kanamalara karşı, her sabah dut suyu ve kuru üzüm verilmeli, iyileşme olacaktır.

[85] (Burada) göz hastalıklarına karşı ilaçlar başlamakta. Eğer göz sisli, bulanık görüyorsa ve soğuk yaşlar akıyorsa (ya da soğuk soğuk yaşıyorsa) öküz safrası sürülmeli, bu şekilde göz tekrar daha aydınlık ve net bir şekilde görmeye başlayacaktır. [87] Başka bir ilaç: Eğer gözden sıcak yaşlar akıyorsa, ham şekerden ve sarı mungodan toz elde edilmeli ve bu daha sonra inek tereyağı ile karıştırılıp buruna sokulmalı, iyileşme olacaktır.

[89] Başka bir ilaç: Tavşan beyni ve öküz safrası alınır ve inek tereyağı ile karıştırılıp alına sürülür, iyileşme olur. [91] Başka bir ilaç: Eğer kırmızı ve beyaz sandal ağacı *costus-kökü*, selvi ağacı ve sarı *küşiden* her biri için 2 Bqr. alınıp toz haline getirilir ve susam yağı ile yoğurulduktan sonra alın bölgesine sürülür ise, başağrıları geçecektir. [93] *qirdi kiçirir* olan bir kadın kırlangıç eti yemeli. Ya da safran darı unu ve misk (amber çiçeği, yayla çiçeği)'i şarap ile karıştırıp içmeli, iyi gelecektir. [95] Ana rahmi hastalıklarına karşı ilaç: Kırlangıç yuvasındaki toprak süt ile karıştırılmalı ve içilmeli. [97] Diş ağrılarına karşı ilaç: Siyah bir öküzün dışkıyı sirke ile kaynatılmalı ya da meradaki deve dış-

kısı kırmızı tuz [99] ve şarap ile karıştırılıp bir kap içinde ısıtılmalı, daha sonra keten bezinden yapılan torbalara konup susam yağı ile birlikte karıştırılıp bir kap içinde ısıtılmalı, daha sonra keten bezinden yapılan torbalara konup susam yağı ile birlikte diş üzerinde konmalıdır. [101] Eğer bir kayısı çekirdeği kırılıp, şarap sirkesi ile birlikte ağızda tutulursa, diş ağrıları dinecektir. [102] Soğuk ateşe karşı ilaç: Kurt dışkısı, öküz idrarı ile birlikte hastaya içirilirse, hasta iyi olur.

[103] Eğer bir çocuk kilo kaybediyorsa eşek *töz'ü* (bir bitki türü olabilir) çocuğun kafasını konur, bu şekilde kilo kaybı durur.

[105] Anne sütünü arttırmak için ilaç: 5 Bqr. *yorgäi*-çiçeği suda kaynatılır ve süzgeçten geçirilir, daha sonra yeniden tereyağı ve süt ile birlikte kaynatılır ve içilir, bu şekilde (süt) çoğalır. [107] Bir kadın doğuramıyorsa, ince tarçın civa ile karıştırılmalı ve içilmeli; çocuk anne rahminden ölmüş olsa bile, bu şekilde kolayca doğum yapmış olacaktır. [109] Başka bir ilaç: Bir yılan derisi yakılır, külleri şarap ile birlikte içirilir; bu şekilde doğum daha kolaylaşır. [110] Eğer biri düşük yapmak istiyorsa, ½ Bqr. beyaz *küşü* ve 5 Bqr. siyah *küşü* birlikte ezilir elekten geçirilir ve çorbayla içilir; (yada) kuru *bara* kaynatılır ve suyu içilir; ya da kavrulmuş susam taneleri ve kaya tuzu sıcak suda eritilir ve içilir, bu şekilde daha kolay olur. [114] Ya da yılan derisi, dört yol ağzı toprağı, bal, öküz safrası ve sirke ile karıştırılıp içilmelidir. [116] Çocuk ölü olsa bile düşük meydana gelecektir. [116] Ya da köpek veya tavşan kılıları yakılır ve külleri bıçak ucu büyüklüğünde toz ile karıştırılıp, suda eritilir ve içilir, bu şekilde doğum kolay seyreder.

[119] Eğer meme şişer ve ağrı oluştursa, sarı mungo, darı çiçeği, beyaz un, anne sütü ile karıştırılıp meme üzerine sürülür, bu şekilde şişlik ve ağrı kaybolur. [121] Eğer bir kadın cinsel organlarından hastalanmış ise, kendir-*siy* üçe bölünecek şekilde kesilir, daha sonra 1 *Çan* şarap ve 2 *Çan* su ile kaynatılır ve inek tereyağı ile ilgili yerlere sürülür, iyileşme olur. [124] Eğer birinde hava cereyanı nedeniyle göz ve ağız eğrilmişse, kunduz hayası suda ezilmeli ve bu yamulmuş yüze sürüldükten sonra aynaya bakılmalıdır. [126] Burun ka-

namalarına karşı ilaç: Taze susam taneleri ezilir ve suyu üç kez buruna damlatılır.

[128] Eğer biri kan işiyorsa ya da idrarından kan geliyorsa, soğanı kaynatıp, bal ile birlikte yemeli, bu şekilde kanama duracaktır. [129] Burun kanamasına karşı ilaç: Eğer kirpi derisi yakılıp, tozu buruna sokulursa kanama durur. [130] Başka bir ilaç: Eğer yılan başı incileri yakılır, hafif döğülüp ezildikten sonra buruna sokulursa, kanama durur. [132] Başka bir ilaç: Eğer susam yağı, kurşun karbonatı yani üstübeç ile karıştırılıp, burun iyice temizlendikten sonra, buruna sokulursa iyileşme gözlenir. [134] Diş ağrılarına karşı ilaç: Eğer 1 Bqr. siyah biber sirke ile kaynatılır ve soğutulmuş olarak ağızda tutulur ise, diş ağrıları geçer. [136] Başka bir ilaç: Eğer kaynatılmış kiriş (tendon) suda tekrar kaynatılır [137] ve ağızda tutulur ise, ağrı azalır.

Ayak hastalığına karşı ilaç: Susam taneleri kavrulur ve iyice ezilir, daha sonra koyun sütü karıştırılıp, hasta yere sürülürse, bu şekilde esintiden hastalık geçecektir. [140] Anne rahminde ölen cenin için ilaç: Eğer köpek sütü şarap ile karıştırılıp içilir ise, cenin dışarı atılır. [141] Eğer burunda et büyüyor ise ve nefes alınmıyor ve ağrı oluşturuyor ise, *qişil bayir ikisin* ve kaya tuzu alınır, iyice ezilir ve bal ile yoğurulur ve buruna konur, iyileşme gözlenir. [144] Eğer nezle geçmiyorsa, soğan ve sarmısak kabukları birlikte ezilir ve tereyağı ile yoğurulur ve koklanır, bu tüm nezlelere iyi gelir.

[146] Eğer biri sesini kaybetmişse ve sesi iyi çıkmıyorsa, bir inç boyunda (2.51 cm) üzüm [147] tanesini eşit büyüklükte ikiye bölmeli, bir yarısını biraz oymalı, içine biraz *qıdai simiqi* ezmeli, üç dört biber tanesi içine konmalı ve üzüm parçaları tekrar kapatılmalı ve bir iple bağlanmalı, dışarıdan da kağıt ile kaplanmalı, [151] ve sıcak küle gömülmelidir, (hepsi) burada yeteri kadar kaldıktan sonra, kağıt uzaklaştırılmalı ve ön dişlerle ısırılmalı ve ağız açılmadan sıvı olan kesim ağız içine çekilmeli yani hüpürdeterek içilmelidir. Bu iki ya da üç kez tekrarlanır ise hasta iyileşir. Denenmiş bir ilaçtır.

[155] Göz hastalığına karşı bir ilaç: Eğer göz zayıflamışsa ve yaşarıyorsa, balık safrası [156] ile göz ve alın oğuşturulur, böylece hasta iyileşir. Eğer gözde iltihap akıntısı: çapak *lan* (Çince?) oluşmuş-

sa ve göz görmüyorsa, çivit İndigo suda eritilir ve alına sürütülür, hasta iyileşir.

[158] Baş ağrılarına karşı ilaç: Eğer kırmızı ve beyaz sandal ağacı, uzun biber ve inek tereyağı ile karıştırılıp alına sürülür ise, başağrıları kaybolur. [160] Başka bir ilaç: Eğer misk (amber çiçeği, yayla çiçeği) ile karıştırılmış susam yağı biraz ısıtılıp burun içine verilirse başağrıları kaybolur. [162] Nefes zorluklarına karşı ilaç: Eğer 2 Bqr. *karba tübni*, *yumyaqi* ve 2 Bqr. kaynatılmış kiriş alınıp bunlardan eşit miktarda toz yapılırsa ve her sabah şarap ile birlikte içilirse, nefes zorlukları giderilir ve hastalık iyileşir.

[165] İdrar torbası ağrılarına karşı ilaç: Eşit miktarda *karba tübi*, *ariri*, *tinbar yusi sibat* alınır ve ezilir (Hend.), daha sonra (bundan) 1 ya da ½ Bqr. inek sütü ile birlikte içilir, hasta iyileşir. [168] Şimdi kel hastalığına (uyuz) karşı bir ilacı sunulacaktır: Taze *yolduryan* (*YONCA?*) çiçekleri hafifçe ezilir ve bundan bir kaşık büyük bir kâse yoğurt ile karıştırılıp aç karnına içilir, hasta iyileşir. [170] Ve aynı şekilde 1 Bqr. kurutulmuş *yolduryan* çiçeği alınır ve ince bir şekilde ezilip (Hend), yoğurt ile karıştırılıp ve bundan susuzluk derecesine göre içilir. Eğer daha fazla içilirse faydası olmaz. [172] Yine aynı şekilde, eğer bir *çiqu* taşı ince öğütülür ise (Hend.), ve daha sonrar bakır bir kap içinde sararana kadar paslandırılır ve susam yağı ile birlikte [174] sürülür ise, kellik geçer. Kelliğe (uyuzluğa) karşı başka bir ilaç: Eğer domuz safrası üç gün süreyle sabahları aç karnına içilirse, kellik (uyuzluk) kaybolur. Denenmiş bir ilaçtır. [176] Eğer vücutta *makivia* oluşmuşsa, sarmısak ezilir ve her iki kulak bununla doldurur, hasta iyileşir. [177] Ağızda aft, iltihap karşı ilaç: birkaç kurutulmuş *siri* kaynatılır ve bir gece dışarıda soğukta bırakılır, ertesi gün kül olacak şekilde yakılır, daha sonra iyice toz olacak şekilde ezilir ve yara üzerine basılır, hasta iyileşir. [180] Attan yada duvardan düşme ya da kırbaç darbeleri sonucu oluşmuş iç organ yaralanmaları ve kanamalara karşı ilaç: Tavuk yumurtası büyüklüğünde kavak reçinesi [183] iyice ezilir (Hend.) ve *q ... iq* ile birlikte içilir, bu şekilde kanama durur ve hasta tekrar iyileşir. Denenmiş bir ilaçtır. [184] Can sıkıntısı olursa (o) ayak altında iyice ezilmeli ve bir kamış sapı ile boğaza püskürtülmeli, böylece hasta iyileşir.

[186] Ve iç göğüs hastalıklarına karşı nohut büyüklüğünde ezilir ve soğuk suyla içilirse, iyi gelir. [187] Eğer boyun içinde genizde bir çıban oluşmuşsa ve patlamıyorsa, *tıngşu* kül oluncaya dek yakılır ve gırtlak içine püskürtülür, böylece çıban patlar. Ağız içinden püskürtülmelidir. [190] İshale karşı ilaç: 1 Bqr. kuşburnu kabuğu, 1 Bqr. dut ağacının beyaz kabuğu, 1 Bqr. üzüm-*tübi* [192] 1 *Qdng.* suya 1 ... konulur. 1 *Qdng.*sona kaldıktan sonra bu üçü birlikte karıştırılır, kaynatılır ve içilir. [195] Akşamları yatmadan önce içilmelidir. Denenmiş bir ilaçtır. Eğer bir kadının memesi şişer ve ağrır ise [197] bezelye büyüklüğünde bir miktar alınmalı hafifçe ezilmeli ... ve içilmeli, bu şekilde hasta iyileşir ...

TARTIŞMA

G.R.Rachmati 1930 yılında, Berlin’de “Zur Heilkunde der Uiguren: Uygurların sağlığa kavuşturma bilgileri üzerine” başlıklı Uygurca yazılmış bu ilk tıp metnini Almancaya tercüme ederek, açıklamalar ve kelime dizini ile birlikte yayımlamıştır.¹ Yükarıca Almanca metinden birebir tercüme edilmiş olan bu kitabın haricindeki diğer tıp metinleri ise yazma parçacıkları halindedir. G.R.Rachmati 1932 yılında Berlin’de “Zur Heilkunde der Uiguren II” başlığı ile irili ufaklı 30 parça metni beş bölüme ayrılarak yayımladı.² G.R.Rachmati “Zur Heilkunde der Uiguren II” yayımında da metinlerin transkripsiyonunu, Almancaya tercümesini, açıklamalarını ve kelime dizinini vermiştir. Böylece 1932 yılında Uygur harfleri ile yazılmış çeşitli hacimlerdeki 31 parça tıp metni ilim âlemince tanınmış oldu. Bu tarihten sonra tıp tarihi ile ilgili araştırmalar hız kazanmıştır.

G.R.Rachmati’nin Uygurcadan Almancaya yapmış olduğu metnin muhtevası incelendiğinde Türk halk tababetinin en eski örneği ile karşılaşılar. Bu el yazısının tarihi konusunda günümüzde fazla bir şey bilinmektedir. Yazım şekline ve kurallarına bakıldığında erken dönem el yazılarına uymadığı rahatlıkla söylenebilir. Arap harfleriyle yazılmış olması sebebiyle Uygur alfabesinin arabik harflerle yazıldığı MS.900’lü yıllarda bu notların yazıldığı düşünülebilir.³ 20.yüzyılın başlarında Almanya hafriyat heyeti tarafından Turfan’da bulunmuş Uygur yazısıyla yazılmış bu tıbbi vesikalar, Türklerde

tıbbın 1000 yıl önce çok geliştiğini göstermektedir. Süheyl Ünver’e göre, bu tıbbi vesikalar diğer bir kaynaktan tercüme edilmek yoluyla değil, saf yerel bilgilere ve Uygur tabiblerinin deneme ve gözlemlerine dayanarak yazılmıştır.⁴ Diğer bir görüşe göre 108 çeşit, diğer bir görüşe göre 140 çeşit reçete adı verilmiş olan aynı vesikalarda hastalıkların 12 büyük sisteme ayrılarak tedavi edildiği ileri sürülmektedir.⁴

Metnin muhtevası konularına göre tasnif edildiğinde de özetle şu hastalıklara ilaç tavsiye edildiği görülür: Baş ağrısı, baş kepeklenmesi, göz hastalıkları (puslu görme, soğuk veya sıcak yaşarma, göz kası felci, körlük, gece körlüğü vs.), kulak hastalığı, burun hastalıkları (burunda ur, burun kanaması, nezle), ağız hastalıkları (ağız kokusu, ağız kası felci), diş hastalıkları (diş ağrıları, diş çürümesi), boyun hastalıkları (boyun ağrıları ve urları), ses kaybı, nefes alma bozuklukları (nefes darlığı, nefes almada zorluk, nefes almada bozukluk vs.), kalp hastalıkları, göğüs hastalığı, yan ağrıları, vücut ağrıları, mesane hastalıkları, kulunç, ateş, ayak hastalıkları, deri hastalıkları (urlar, yara kabuğu, siğil, cüzam vs.), çıkıklar (burkulmalar), koltuk altı kokuları, huzursuzluk, deli ve divanelik, sarhoşluk, kadın hastalıkları (çocuk düşürme, çocuk doğurma, göğüs iltihapları, göğüsün az çalışması, cinsî organların dış (yani görülebilen) hastalıkları), cinsî iktidarsızlık vs...^{1,2,4} Turfan’da bulunmuş tıbbi vesikalar eski Türklerde eczacılığın gelişmesini göstermek bakımından çok büyük öneme haiz bir buluntudur. Buna dayanan R.R.Arat, Uygurların eczacılık teknolojisinde pek ileri gittiklerinden söz açmaktadır.⁵

Türk Tıp tarihi üzerinde araştırma yapmış olan diğer bir Türk bilgini Süheyl Ünver Uygurlarda görülen ilaç şekilleri, eczacılık yöntemleri, Tıp aletleri, ilaçların miktarı ve kullanma usullerinin modern Tıp biliminden farksız gibi bir merhaleye kavuştuklarını ve Uygurların Tıp alanında muasır kavimlerin önüne geçtiklerini bildirmiştir.⁵ Süheyl Ünver’e göre, bu Tıbbi vesikalar diğer bir kaynaktan tercüme edilmek yoluyla değil, saf yerel bilgilere ve Uygur tabiblerinin deneme ve gözlemlerine dayanarak yazılmıştır.⁵ Bir görüşe göre 108 çeşit, diğer bir görüşe göre 140 çeşit reçete adı verilmiş olan aynı vesikalarda hastalıkların 12 büyük siste-

me ayrılarak tedavi edildiği ileri sürülmektedir.⁵ Kazı buluntuları ve Çin kaynakları Türklerin ilaç hazırlama ve kullanma tekniklerinde de ileri gittikleri hakkında oldukça teferruatlı bilgiler vermektedir. Türklerde ilaçlar başlıca madensel, bitkisel ve hayvansal maddelerden merhem, hap, toz ve sulu şekilde çeşitli olarak yapılmıştır. Bu arada meyva şurupları ve mayalı ilaçlar da hazırlanmıştır. Bundan başka çeşitli yemeklerin de ilaç rolünü oynadığı bilinmektedir. Kaşgarlı Mahmut'un Divan-ı Lugat-it Türk'de bildirdiğine göre; Samduy, Letü, Kavut, Yazuk et, Uva, Kagut, Sarmaçuk gibi yemekler tam olarak ilaç mahiyetinde yapılmıştır.⁵

9.-13. yüzyıllarda Türk Tıp teknolojisi mağara duvar resimlerinde de yansımıştır. Turfan Bezeklik'te ve Bay Kızıl'da bulunan Bin Buda mağara tapınaklarındaki sanat eserlerinde tabib Budsatva ve tabib Rahiplerin resim ve heykelleri işlenmiştir. Dung-Huang Mogo Bin Buda mağaraları arasında bulunan 296 numaralı bir tapınağın duvarlarına işlenmiş resimler içinde bir kervan ekibi tasvir edilmiştir. Aynı resimde Türkçe olarak, iri gözlü ve düz burunlu bir tabibin hastalığa yakalanan bir Tüccar üzerinde teşhis ve tedavi yaptıkları belirtilmiştir.⁵

İslamiyetten sonra Türklerin eczacılık bakımından gösterdiği gelişmeleri İbn Sina "El-Kanun fit-Tıbb" adlı kitabının her bir bölümünde ve Biruni ise "Kitabus Saydele" adlı kitabında anlatmıştır.⁵ Yusuf Has Hacip'in Kutadgubilik ve Kaşgarlı Mahmud'un Divan-ı Lugat-it Türk adlı eserlerinden görüleceği üzere; daha çok dil ve siyaset alanında çalışmakla beraber, ilaçlar hakkında bilgi vermeyi unutmamışlardır. Kaşgarlı Mahmut'un bildirdiğine göre, 11.yüzyıl Türkçesinde ilaca "ot" adı verilmiştir, bundan dolayı hekime "otaçı" denirdi. Bundan manada, "em" sözcüğü de ilaç anlamına gelmişti, bundan alınarak ilaç yapan adama "emçi" denirdi. Aynı yüzyıllarda hekime "atasagun" adı da verilmiştir. Divan'da 38 çeşit ilacın adı ve rolü dile getirilmiştir. Balasagunlu Yusuf ise eserinde beş çeşit hazır ilacın adını vermiştir: cuvarış, macun-merhem, tiryak, matridus ve müşildir. Bunun yanısı-

ra misk, leylak, şelise, terenbin, çiğdem, şeftali çekirdeği, gül suyu, pekmez, kımız, yılan zehiri,v.b. gibiotuz iki çeşit ilaç adı vardır.⁶

Tıpkı, İskit- Saka Türklerinde görüldüğü gibi, bazı belgelerden Uygurlarda da gelişmiş bir halk tıbbının olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim, Uygurlar günümüze kadar gelebilen Tıbbi ve folklorik bilgiler bırakmışlardır. Bugün Anadolu'da yaşayan birçok tıbbi ve farmakolojik bilgilerin kaynağı Uygurlardır.⁷ Türklerin anayurdu Orta Asya'nın bilhassa şimdi Şin-cang adı verilmiş olan Uygur bölgesi, tarihte bir "Tıp Bölgesi" durumuna gelmiştir.

Bahsedilen bölgedeki yapılmış araştırmalar, ilk olarak Türk bilim adamlarından G.R.Rachmati ile Alman bilim adamlarından F.K.Müller tarafından ele alınmıştır. Arat bu metinleri yayımladıktan sonra, Sanskrit, Tibet, Tohar, Sogd, Hoten Sakacası, Çin, Moğol vs. gibi çeşitli dillerdeki asılları ve tercümelemleri araştırmacılar tarafından tesbit edildi ve Uygur harfli metinler asılları ve paralel dillerdeki çevirileri ile karşılaştırılmıştır.⁶ Bu metinlerden yapılacak günümüz Türkçesine çevirilerin, gerek ilk yazılı metinler anlaşılmasını sağlayacak, gerekse Anadolu ve İslam tıbbi ile karşılaştırılmasının yapılarak Türk Halk tıbbının geçmişten günümüze modern tıbbın gelişmesindeki yerini ve önemini ortaya koyacaktır.

Sonuç olarak; Türk halk tababetinin en eski örneği ile bizleri buluşturan ve benzer çalışmalar ışık tutacak olan Sayın G.R.Rachmati'in yapmış olduğu Almanca çevirisinin Türkçe'ye çevrilmiş olması, ülkemizdeki okuyucuların Türkçe olarak yazılmış ilk yazılı tıbbi metinler konusunda daha kolay fikir sahibi olmalarını sağlayacaktır, ayrıca benzer çalışmaların yapılmasına ışık tutacaktır.

Teşekkür

Türk halk tababetinin en eski örneği ile bizleri buluşturan Sayın G.R.Rachmati'ye (Prof.Dr. Reşit Rahmeti Arat) ve Onun yapmış olduğu Almanca çevirilerini bize hediye ederek Türkçe yazılmış ilk tıp metinlerinden haberdar olmamızı sağlayan Sayın Prof. Kemal Eraslan'a teşekkür ederiz.

KAYNAKLAR

1. Rachmati GR. Zur Heilkunde der Uiguren, SPAW, Phil: Hist.Klasse, Berlin, 1930;24:451-73.
2. Rachmati GR. Zur Heilkunde der Uiguren II, SPAW, Phil: Hist.Klasse, Berlin, 1932;22:401-48.
3. Duval JR, Janbaz WA. An introduction Latin-script Uyghur. 2006 Middle East & Central Asia Politics & Economics and Society Conference, September 7-9, University of Utah, Salt Lake City, USA
4. Ünver S. Uygurlarda Tababet, İstanbul Üniversitesi yayınları, 1936, sayfa 4,5,6.
5. Ögel B. İslamiyetten önce Türk kültür tarihi. Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınevi, 2003, sayfa 68.
6. Bayrakdar M. İslamda bilim ve teknoloji tarihi, Ankara, Diyanet Vakfı Yayınları, 2000, s. 218.
7. Şehsuvaroğlu BN, Erdemir Demirhan A, Çantay Güreşsever G. Türk Tıp Tarihi, Bursa, Taş Tıp Kitabevi, 1984, sayfa 6.